

Switłana Laskowska

Zasady ewidencji operacyjnej „elementu politycznie niepewnego” w sowieckich organach WUCzK–GPU–OGPU w latach 1918–1934

Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej 7, 71-93

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZASADY EWIDENCJI OPERACYJNEJ „ELEMENTU POLITYCZNIE NIEPEWNEGO” W SOWIECKICH ORGANACH WUCZK–GPU–OGPU W LATACH 1918–1934*

Jednymi z atrybutów państwa, istotnymi elementami jego wpływu na społeczeństwo, są stojące na straży prawa organy karne, w tym także organy bezpieczeństwa państwowego. W sferze zwalczania przestępczości występują one jako swojego rodzaju liderzy polityki państwowej. Dla organów chroniących prawo i prowadzących działania operacyjno-śledcze nieodłączne są specjalne metody oraz środki pozyskiwania informacji. Wśród tych środków istotną rolę odgrywają ewidencje operacyjne, bez prowadzenia których praca operacyjno-śledcza wydaje się niemożliwa. W odróżnieniu od rejestracji państwowych celem ewidencji operacyjnych jest zgromadzenie, usystematyzowanie i analiza danych na temat organizacji lub poszczególnych osób w celu realizacji działań prewencyjnych poprzedzających przestępstwo. W odniesieniu do konkretnych osób sprawy ewidencji operacyjnej zazwyczaj prowadzone są przy wystąpieniu podstaw o charakterze kryminalnym. Objęcie ewidencją operacyjną nie powinno zależeć od obywatelstwa, narodowości, pochodzenia społecznego, stanu majątkowego, przynależności do określonych partii politycznych czy organizacji społecznych, stosunku do religii itd. Tymczasem w praktyce przepisy te nie zawsze były stosowane.

Celem niniejszego artykułu jest określenie miejsca ewidencji operacyjnych (niejawnych) sowieckich służb specjalnych wśród innych ewidencji państwowych (jawnych) i rejestracji ludności, ich roli w systemie zarządzania państwowego w pierwszym dziesięcioleciu jego funkcjonowania, a także wpływu polityki państwowej na ich formowanie i wykorzystanie. Przyczyni się to do pełniejszego wyjaśnienia mechanizmów manipulacji przez państwo zarówno całym społeczeństwem, jak i jego poszczególnymi warstwami.

Problem badania państwowych ewidencji i rejestracji ludności w ostatnim czasie zwraca znaczną uwagę badaczy. Według Serhija Biłokinia dzięki metodom ewidencji, sporządzania ankiet, paszportyzacji oraz spisów ludności stworzono kompleksowy system zarządzania, który zajmował określone miejsce w państwowej polityce masowego

* Tłumaczenie z języka ukraińskiego Joanna Karbarz-Wilińska.

terroru¹. Kwestię systemu paszportowego w ZSRS jako elementu reglamentacji ludności i ujawniania osób, które mogłyby stanowić niebezpieczeństwo dla istniejącego reżimu, omówiono w artykule Tamary Wasiliwnej Wronskiej oraz Stanisława Kulczyckiego². Wymienieni badacze wspominali także o ewidencjach operacyjnych, przy czym w niedostatecznym stopniu opisano zasady i proces ich tworzenia.

Problem ewidencji operacyjnych organów GPU USRS podniesiono w monografii Wołodymyra Tarasowycza Okipniuka³. Autor rozpatruje działania sowieckich służb specjalnych według rejestracji tylko dwóch kategorii ludności, które podlegały obowiązkowej ewidencji operacyjnej, tzw. prowokatorów (byłych pracowników karnych organów władzy i ukraińskich niesowieckich rządów) oraz białych oficerów.

Z kolei analizując informacyjno-analityczne działania służb specjalnych w latach dwudziestych, których zadaniem było ujawnienie i zarejestrowanie tzw. negatywnych przejawów w życiu politycznym i ekonomicznym kraju, Roman Jurijowycz Podkur w swoich artykułach podjął również problem ewidencji „elementu politycznie niepewnego”⁴.

Ponadto w Wydzielonym Archiwum Państwowym Służby Bezpieczeństwa Ukrainy zgromadzone zostały oryginały wydanych drukiem w latach dwudziestych XX w. ksiąg ewidencyjnych osób, które znajdowały się w głównej ewidencji organów GPU USRS byłych białych oficerów⁵, dawnych członków partii lewicowych: anarchistów, mienszewików, eserowców⁶ itd. Ewidencje te prowadzone były przez Oddział Ewidencyjno-Statystyczny GPU USRS i zostały opublikowane w celu ich rozpowszechnienia wśród miejscowych organów bezpieczeństwa państwowego. Zarówno te materiały, jak i wiele innych, nie licząc przedruku wydanych ewidencji białych oficerów z przedmową Jarosława Tinczenki⁷, nie zostały jeszcze zbadane przez naukowców.

Pierwsze sowieckie ewidencje państwowe były związane z działaniami mobilizacyjnymi okresu wojennego komunizmu i mobilizacją w szeregi Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej (RKKA⁸). Sporządzano je głównie na podstawie „cech zawodowych”.

O tworzeniu pierwszych ewidencji operacyjnych sowieckich służb specjalnych decydowały nie przyczyny o charakterze kryminalnym, lecz pochodzenie społeczne osób, które rejestrowano jako „element politycznie niepewny”. Rejestracjom w organach bezpieczeństwa państwowego podlegały kategorie osób, które potencjalnie mogły stanowić

¹ S. Biłokiń, *Masowyj teror jak zasib derżawnoho uprawlinnja w SRSR (1917–1941 rr.)*. *Dzereloznawcze dosliżennja*, t. 1, Kyjiw 1999, s. 448; *idem*, *Systema oblikiw anketuwannja j pasportyzaciji naselennja jak informacijna osnowa derżawnoji polityky masowocho teroru*, czastyna 1 [w:] *idem*, *Materiały Wseukrajnińskoj konferenciji sumnoji pamiaty welykoho teroru 1937 roku „Złoczyn bez kary” 3–4 lystopada 1997 roku*, Kyjiw 1998, s. 42–73.

² T.W. Wronska, S.W. Kulczyckij, *Radianska pasportna systema*, „Ukraiński Istorycznyj Żurnał” 1993, nr 3, s. 33–43; 1993, nr 4, s. 3–15.

³ W.T. Okipniuk, *Derżawne polityczne uprawlinnja USRR (1922–1934): istoryko-jurydycznyj analiz*, Kyjiw 2002, s. 290.

⁴ R.J. Podkur, *Informacyjno-analityczna robota jak odyń z napriamkiw dijalnosti specszub w 20–30-cho rokach*, „Z archiwii WUCzK–GPU–NKWD–KGB” 1998, nr 1/2 (6/7), s. 342–356.

⁵ Hałuzewyj derżawnyj archiw Służby Bezpeky Ukrainy (dalej: HDA SBU), f. 13, spr. 1031, 1032, 1033.

⁶ *Ibidem*, f. 9, spr. 1-mr, 140-mr.

⁷ *Kniga uczeta lic sostojawszych na osobom uczette bywszych oficerow w organach GPU Ukrainy w 4 tt.*, przedmowa J. Tinczenko, Charków, t. 1, 2011; t. 2–4, 2012.

⁸ Rabocze-Krestijanskaja Krasnaja Armija.

niebezpieczeństwo dla istniejącego reżimu politycznego. Zagrożenia te mogły mieć różny charakter w zależności od polityki, którą prowadziła rządząca partia. Jednym z ich źródeł były ideologiczne wyobrażenia elity bolszewickiej na temat niebezpieczeństw czyhających na władzę ze strony określonych warstw ludności.

Od samego początku do wyznaczania takich kategorii ludności często wykorzystywano terminy: „wróg narodu”, „kontrewolucjonista” itd. W projekcie planu prac WCzK na rok 1921 spotykamy pojęcie „sowiecko pewny”. Analogicznie w tym czasie pojawia się też termin „politycznie niepewny”. W sprawozdaniu z działalności Kijowskiego Gubernialnego Oddziału GPU za rok 1923 przy kwestiach dotyczących ewidencji używano już określeń „element szkodliwy” (kiedy chodzi o ewidencję Oddziału Ekonomicznego GPU) oraz „niepewni” (gdymowa o działaniach Wydziału Rejestracyjno-Statystycznego)⁹. Warto przypomnieć, iż wskutek rewolucji październikowej nawet w miastach, gdzie nie występowało zbrojnie przeciwko bolszewikom, aresztowani zostali milicjanci, urzędnicy carskiej administracji i Rządu Tymczasowego, oficerowie, „sabotażyści”, „spekulanci” itd.

Pierwsze ewidencje oraz rejestracje niewiele przypominały klasyczne ewidencje operacyjne, które charakterystyczne były dla organów zajmujących się działaniami operacyjno-śledczymi. Istniały ku temu zarówno obiektywne, jak i subiektywne przyczyny.

Po pierwsze, większość ówczesnych kierowników WCzK, jak i jego przewodniczący Feliks Dzierżyński, nie od razu doszła do przekonania o konieczności wykorzystywania w działaniach nowo utworzonych komisji nadzwyczajnych tradycyjnych metod operacyjno-śledczych, z których aktywnie korzystała carska żandarmeria w walce z partiami lewicowymi. Tylko podczas Pierwszej Wszechrosyjskiej Konferencji Komisji Nadzwyczajnych w czerwcu 1918 r., rozpatrując problem zwalczania spekulacji, przyjęto rezolucję, że każda metoda walki, która byłaby nieodpowiednia dla socjalistów, może być wykorzystana.

Właśnie w 1918 r. w pododdziałach WCzK pojawiły się pierwsze próby zorganizowania rejestracji „antysowieckiego elementu kontrewolucyjnego”. Rozkazem WCzK nr 65, wydanym latem 1918 r. i podpisanym „za przewodniczącego komisji” Petersa przez W. Fomina oraz naczelnika sztabu korpusu wojsk przy WCzK K. Wołobujewa, w ramach kampanii rozbrojenia ludności we wsiach oraz *ujezdnych* miastach przekazywano miejscowym organom wytyczne „złożenia szczegółowych wykazów wszystkich wiejskich kułaków, wzięwszy ich na ewidencję”¹⁰. Być może te lub podobne wykazy były pierwowzorami ewidencji operacyjnych sowieckich służb specjalnych.

Po drugie, w okolicznościach wojny i przy częstych zmianach rządów, zwłaszcza na Ukrainie, trudno było uregulować działania agenturalne na dostatecznym poziomie, tym bardziej że przeważająca liczba ludności ciągle oczekiwała kolejnej zmiany władzy.

Po trzecie, pierwsi czekałsi – w większości dawni robotnicy i chłopci, a bardzo często także element marginesu – byli pozbawieni możliwości nabycia niezbędnych umiejętności i zrozumienia specyfiki pracy. Nierzadko pierwsze wykazy tworzone były na podstawie osobistych uprzedzeń, wyrównywania rachunków itd.

⁹ HDA SBU, f. 13, spr. 193, Zwił–dopowid’ pro dijalnist’ Kijiwśkoho hubernśkoho widdiłu DPU za 1923 rik. 1 I [19]23–1 I [19]24 rr., k. 117.

¹⁰ WCzK–GPU. *Dokumenty i materiały*, red. J.G. Felsztinskij, Moskwa 1995, s. 27.

Po czwarte, ewidencją sowieckich służb specjalnych obejmowano głównie osoby ze względu na ich nielojalność polityczną wobec nowego ładu, a baza społeczna niezadowolonych była nadzwyczaj szeroka. Co do istoty, w pierwszych latach czełkiści i komuniści często stawiali przeciwko sobie i stworzonemu przez nich reżimowi cały naród i w efekcie też „klasowo bliski element”.

Czerwony terror jako polityka państwa, ogłoszony w dekretach z 3 i 5 września 1918 r., uwzględniał wykorzystanie metod bezpośredniego rozstrzygnięcia: masowe areszty, przeszukiwania, oblawy, rozstrzeliwania itd. Pojawiła się wówczas instytucja tzw. zakładników (w tym celu stworzono ich personalne wykazy). Świadczą o tym przede wszystkim telegramy bolszewickich przywódców Włodzimierza Lenina i Feliksa Dzierżyńskiego, które były kierowane do miejscowych organów CzK i komitetów partyjnych, z żądaniem podjęcia „środków profilaktycznych” w celu uprzedzenia prób wystąpień. Wśród tych działań, jak wyjaśniał Dzierżyński, najbardziej skuteczne miało być „branie zakładników spośród burżuazji, wychodząc z wykazów ułożonych [...] dla ściągnięcia kontrybucji położonej na burżuazję”¹¹.

Zatem na przełomie lata i jesieni 1918 r. przypada początek organizacji pierwszych sowieckich rejestracji „elementów wrogich władzy sowieckiej”. Wykazy składały się z przedstawicieli burżuazji, niezależnie od ich stosunku do nowej władzy oraz jej polityki. M. Łacyś, mówiąc o istocie czerwonego terroru, zaznaczał w artykule opublikowanym 1 listopada 1918 r. w czasopiśmie „Krasnyj Tierror”: „My nie walczyliśmy przeciwko poszczególnym osobom, my niszczymy burżuazję jako klasę [...]. Nie szukajcie w sprawie oskarżonych dowodów tego, [czy] powstał on przeciwko Radzie [z] bronią, czy słowem. Przede wszystkim wy powinniście go spytać, do jakiej klasy należy, jakiego jest pochodzenia, jakie jest jego wykształcenie i jego zawód. Te pytania powinny decydować o losie oskarżonego”¹².

Pierwszego grudnia 1918 r. została zatwierdzona instrukcja miejscowych komisji nadzwyczajnych. W paragrafie 16 wśród obowiązków komisji powiatowych wyznaczano obserwację miejscowej burżuazji, ustanowienie nadzoru nad „niepewnymi elementami kontrrewolucyjnymi, kurkułami, spekulantami oraz innymi wrogami władzy sowieckiej”. W dokumencie nie chodziło o obowiązkową ewidencję wskazanych grup, chociaż w paragrafie dotyczącym kancelarii, w spisie dokumentów, określono księgi rejestracyjne, które miały być prowadzone przez tajno-operacyjne jednostki gubernialnych komisji nadzwyczajnych¹³.

Na Ukrainie już 3 grudnia 1918 r. dekretem Tymczasowego Robotniczo-Chłopskiego Rządu Ukrainy została utworzona Wszzechukraińska Komisja Nadzwyczajna (WUCzK). Kierunki jej działań niewiele różniły się od WCzK. Podstawowe metody jej prac kształtowane były w zależności od danej sytuacji oraz nadchodzących z centrali dyrektyw.

Bezpośrednie wytyczne dotyczące konieczności prowadzenia rejestracji zostały przekazane w Dekrecie *Radnarkomu* RFSRS z 23 września 1919 r. o obowiązkowej rejestracji

¹¹ *Czernaja kniga kommunizma. Priestuplenija, tierror, riepriessii*, oprac. S. Kurtua i inni, Moskwa 1999, s. 95.

¹² „Krasnyj Tierror” 1918, nr 1, s. 2; I.B. Lindier, *Spiecsłużby Rossii za 1000 liet. Materialy siekrietnych fondow*, red. I.B. Lindier, S.A. Czurkin, Moskwa 2006, s. 532.

¹³ *WCzK–GPU. Dokumienty i materialy...*, s. 83.

byłych właścicieli ziemskich, kapitalistów oraz osób, które zajmowały odpowiedzialne stanowiska w ustrojach carskim oraz burżuazyjnym. Przyczyny takich działań ze strony rządu tłumaczono próbą „byłych wyzyskiwaczy, którzy pozostali w granicach Rosji Sowieckiej, [...] pomocy Denikinowi, Judeniczowi oraz innym carskim generałom” odnowienia „władzy ziemian i kapitalistów” drogą „zajęcia fabryk i zakładów należących do pracowników”. Jednocześnie w dokumencie podkreślano, że „dawni ziemianie pod przykrywką sowieckich pracowników przenikają do sowieckich gospodarstw” i podburzają „miejscowych chłopów przeciwko władzy sowieckiej”, a „kadeccy właściciele domów, baronowie i dawni książęta urządzają zamieszki w samym centrum Rosji Sowieckiej”¹⁴. Jak widzimy, w dokumencie nie przedstawiono konkretnych przykładów organizacji kontrrewolucyjnych skierowanych przeciwko istniejącemu reżimowi, ale zostały za to wskazane prawdopodobne zagrożenia.

Kwestie rejestracji należały do Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych, który dodatkowo 26 września 1919 r. wydał decyzję (instrukcję) na temat porządku rejestracji osób wskazanych w Dekrecie Rady Komisarzy Ludowych (SNK) RFSRS z 23 września 1919 r.¹⁵ W odróżnieniu od dekretu w instrukcji dokładnie określono, kogo należy rejestrować. Mieli to być posiadacze gruntów, właściciele przedsiębiorstw, przewodniczący i członkowie spółek akcyjnych z wyraźnie określoną wysokością dochodów, liczbą robotników lub areałem ziemi.

Każdy, kto został objęty ewidencją, musiał złożyć szczegółowe zeznania na temat członków rodziny. Podawano w nich dane biograficzne, dawne i obecne zajęcie oraz adres. Przy czym za członków rodzin uważano nie tylko rodziców, małżonków, rodzone i adoptowane dzieci, lecz także braci i siostry. Nawet w przypadkach, gdy rodzice zamieszkiwali oddzielnie, wymagane było udzielenie pełnych informacji na ich temat zgodnie ze wskazanym wyżej schematem.

Biorąc pod uwagę znaczenie podobnej akcji, jak również fakt, że od marca 1919 r. F. Dzierżyński został przewodniczącym WCzK, jednocześnie pełniąc też funkcję komisarza ludowego spraw wewnętrznych, w terenie często kwestie rejestracji przekazywano komisjom nadzwyczajnym. W Cyrkularzu WCzK z 17 grudnia 1919 r. wyjaśniono miejscowym pododdziałom, kogo spośród ludności, a także dlaczego, należało brać jako zakładników: „Dla każdego wiejskiego nauczyciela, leśnika, młynarza czy drobnego handlarza, czy też jeszcze i Żyda, przeciwnik nie powstanie i niczego nie da. Oni bardzo cenią [...] wysoko postawione, szanowane osoby, wielkich ziemian, fabrykantów, znanych robotników, naukowców, rodziny szlacheckie”¹⁶. W Cyrkularzu WCzK niemal dosłownie wyliczono kategorie ludności, które należało objąć ewidencją zgodnie z dekretem SNK RFSRS.

Chociaż w tym piśmie WCzK domagała się tylko zarejestrowania „całej burżuazyjnej ludności, która może posłużyć jako zakładnik”, i nie chodziło o ewidencje operacyjne, można przypuszczać, że te imienne wykazy, które tworzone były w terenie

¹⁴ Sobranije Uzakonienij (dalej: SU) RSFSR 1919, st. 458, s. 500.

¹⁵ *Ibidem*, st. 459, s. 500–501.

¹⁶ W. Leonow, *Gosudarstwiennaja bezopasnost' Sowietskoj riespubliki w poru Oktiabr'skoj riewolucii i graždanskoj wojny (1917–1922 g.g.)* [w:] *Gosudarstwiennaja bezopasnost' Rossii: istorija i sowriemennost'*, red. R.N. Bajguzin, Moskwa 2004, s. 815; zasób elektroniczny: <http://chekist.ru/article/1942>.

ze wskazanych wyżej kategorii ludności, stały się pierwowzorami rejestracji „antysowieckiego elementu”, które szeroko wykorzystywane były w kolejnych latach.

Reguły, na podstawie których niewinnych ludzi kwalifikowano jako potencjalnie niebezpiecznych, zostały spisane także w innych dokumentach normatywnych organów represji. Instrukcja Oddziału Prawnego WCzK RFSRS (1919 r.) wskazywała na konieczność działań prewencyjnych wobec potencjalnych przestępców: „Naszym zadaniem jest oddziaływanie moralne, które tym samym poprzedza powtarzanie się przestępstw, które już zostały popełnione. Nie potrzeba nam dowodów winy przeciwko wyzyskiwaczowi czy kontrewolucjoniście. Wystarczy określenie jego zabezpieczenia społecznego lub fizjonomii politycznej, żeby zastosować wobec niego działania administracyjne jako klasowego wroga proletariatu i komunizmu”¹⁷.

W latach 1919–1920 wykazy burżuazji wykorzystywane były również przez gubernialne komitety wojskowe. Zakładano, że określone kategorie ludności zostaną zmobilizowane i na tej podstawie stworzy się tzw. straż tylną albo włączy się je do specjalnych batalionów robotniczych¹⁸. Na Ukrainie ewidencja burżuazji przebiegała słabo, zwłaszcza niezadowolająco przedstawiała się ta dotycząca wiejskiej burżuazji. Powodem była niechęć chłopów do przekazywania wymaganych informacji, którzy często odpowiadali: „U nas burżujów nie ma”¹⁹.

Rejestracji podlegały też wszystkie antysowieckie, szpiegowskie i inne wrogie elementy. W tym okresie ewidencje odpowiednich kategorii ludności prowadzone były oddzielnie przez każdy centralny zarząd operacyjny lub oddział, a także przez miejscowe komisje nadzwyczajne. I chociaż jeszcze 1 września 1918 r. w strukturze WCzK utworzono Oddział Rejestracyjny (Rejestracyjno-Informacyjny) z zadaniem scentralizowania ewidencji operacyjnych, które już w tym czasie utworzone były w miejscowych komisjach nadzwyczajnych²⁰, to jednolite wymogi WCzK dotyczące podobnych rejestracji nie istniały.

Jednocześnie podjęto pierwsze próby stworzenia jednej bazy z danymi wszystkich osób zarejestrowanych jako „element politycznie niepewny”. We wspomnianej już wyżej instrukcji NKWD z 26 września 1919 r. wskazywano, że wszystkie osoby, które podlegały rejestracji zgodnie z dekretem SNK RFSRS z 23 września 1919 r., powinny być złożyć wnioski w dwóch egzemplarzach. Jeden z nich pozostawał w miejscowych komitetach wykonawczych, drugi – pocztą lub kurierem kierowano do Ludowego Komisarjatu Spraw Wewnętrznych. Dodatkowo wykaz zarejestrowanych przekazywano gubernialnemu komitetowi wykonawczemu²¹.

Oprócz przedstawicieli burżuazji pewne zagrożenie dla istniejącego reżimu politycznego mogli stanowić oficerowie carskiej armii, którzy składali przysięgę na wierność starego ustroju politycznego. Rejestracja danej kategorii osób wyróżniała się większym porządkiem i centralizacją.

¹⁷ WCzK–GPU. *Dokumenty i materiały...*, s. 77.

¹⁸ Centralny derżawnyj archiw hromadśkich orhanizacij Ukrainy (dalej: CDAHOU), f. 1, op. 20, spr. 21, k. 60; *ibidem*, spr. 51, k. 4.

¹⁹ *Ibidem*, spr. 21, k. 60.

²⁰ A. Kokurin, N. Pietrow, *WCzK (1917–1922)*, „Swobodnaja Mysl” 1998, nr 6, s. 105.

²¹ SU RSFSR 1919, st. 459, s. 500–501.

Wskutek starań Trockiego obrano kurs na masowe włączanie oficerów carskiej armii w szeregi Armii Czerwonej. Ich udział wśród aparatu administracyjno-dowódczego Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej wzrósł w okresie Wojny Ojczyźnianej do 76 proc.²² Poprzez działalność oficerów tzw. starej generacji obserwowano chociażby Zarząd Kontroli Wojskowej (utworzony w styczniu 1918 r. przy Sztabie Operacyjnym *Narkomatu* spraw wojskowych) oraz jego miejscowe organy²³.

Wraz z wprowadzeniem instytucji zakładników na przestrzeni lata i jesieni 1918 r. ewidencją objęto nie tylko oficerów, którzy przeszli na służbę do nowej władzy, lecz także wszystkich byłych oficerów carskiej armii oraz ich rodziny. W przypadkach zdrady przez oficerów Armii Czerwonej i przejścia na stronę wrogów ich bliscy krewni automatycznie stawali się zakładnikami.

Równolegle z Biurem Wojskowym w sprawę nadzoru nad oficerami próbowano zaangażować również organy bezpieczeństwa państwowego. Komunistyczna frakcja Pierwszej Wszechrosyjskiej Konferencji WCzK jeszcze w czerwcu 1918 r. przyjęła rozporządzenie „wzięcia na ewidencję oraz ustanowienia obserwacji generałów i oficerów”²⁴. Jednakże komisje nadzwyczajne ds. ewidencji wojskowych zaczęły działać dopiero pod koniec 1918 r. Dziewiątego grudnia 1918 r. przy WCzK utworzono Oddział Wojskowy, w którego strukturze Biuro Wojskowo-Rejestracyjne rejestrowało kierownicy skład Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Ewidencji podlegali wszyscy dowódcy niezależnie od ich pochodzenia społecznego, przynależności partyjnej i działalności w przeszłości. Utworzenie oddziałów wojskowych z analogicznymi funkcjami zalecano wszystkim gubernialnym komisjom nadzwyczajnym²⁵.

Kontrola wojenna *Narkomatu* spraw wojskowych oraz Oddział Wojskowy WCzK stały połączone 1 stycznia 1919 r. w Oddział Specjalny WCzK²⁶. Wraz z jego powstaniem w specjalnych oddziałach frontowych i jednostkach wojskowych zaczęto poświęcać jeszcze większą uwagę na tworzenie ewidencji operacyjnych. Takie zapobiegawcze dla reżimu działania były istotne, gdyż pod koniec 1918 r. i na początku 1919 r. wraz ze wzrostem ruchu oddziałów białych zwiększyła się liczba przypadków przechodzenia oficerów w szeregi walczących przeciwko RKKA. Tylko w ciągu pierwszych dwóch miesięcy 1919 r. z 500 oficerów składu dowódczego 3. Armii zarejestrowano 100 przypadków zdrady, w tym 50 dotyczyło przejścia na stronę przeciwników²⁷.

Na początku lat dwudziestych w szeregach Armii Czerwonej było ponad 100 tys. dawnych oficerów, generałów i działaczy wojskowych. Co trzeci dowódca RKKA był wojskowym specjalistą starej armii²⁸. Dawni biali oficerowie, którzy pozostawali w służbie w RKKA, znajdowali się w ewidencji wydziałów rejestracyjnych odpowiednich oddziałów specjalnych jednostek wojskowych, a ci, którzy służyli w Biurze Ludowego

²² Riewwojensowiet Rjespubliki (6 sientjabria 1918 g. – 28 awgusta 1923 g.), Moskwa 1991, s. 28.

²³ A.A. Zdanowicz, *Kak Ł.D. Trockij i Riewwojensowiet Rjespubliki „potieriali” kontrrazwiedku*, „Wojenno-Istoriczeskij Żurnal” 1996, nr 3, s. 65.

²⁴ W. Leonow, *op. cit.*

²⁵ *Obrazowanije i diejatielnost’ miestnych czriezwyczajnych komissij 1917–1921 gg.* [w:] *Sb. Dokumentow i matieriałow*, Moskwa 1961, s. 334–336.

²⁶ A. Kokurin, N. Pietrow, *WCzK (1917–1922)...*, s. 106.

²⁷ *Stienogramma zasiedanij wojennoj siekcii VIII s’ezda RKP(b) 20 i 21 marta 1919 goda*, „Izwestija CK KPSS” 1989, nr 9, s. 148.

²⁸ A.M. Plechanow, *WCzK–OGPU w gody nowoj ekonomiceszskoj politiki. 1921–1928*, Moskwa 2006, s. 86.

Komisariatu Dróg Kolejowych (NKPS²⁹) – w ewidencjach organów transportowych GPU (OGPU). Wykazy wszystkich innych białych oficerów znajdowały się w ewidencyjnych jednostkach rejestracyjno-statystycznych gubernialnych komisji nadzwyczajnych, od 1922 r. – w Oddziale Centralnej Rejestratury (WCR) GPU USRS. W tym przypadku bazy danych miały być dostępne dla wszystkich pododdziałów oddziałów specjalnych – z możliwością wymiany ww. szczegółowych informacji.

Rejestracja prowadzona była na podstawie materiałów: a) agenturalnych (doniesienia agentów, rozpracowania agenturalne), b) śledczych (protokoły, decyzje, zakończone sprawy śledcze), c) poszukiwawczych (wykazy zarejestrowanych osób, dane na temat poszukiwani itd.) oraz d) informacyjnych (sprawozdania, donosy od informatorów, materiały z regularnie ukazującej się prasy itd.).

W latach dwudziestych XX w. OGPU wydało kilka cyrkularzy regulujących ewidencję oficerów starej generacji. Przy czym chodziło nie tylko o byłych oficerów carskiej armii oraz białych oficerów, którzy wystąpili przeciwko rządowi bolszewickiemu. Ewidencją obejmowani byli także oficerowie armii państw proklamowanych na terytorium Ukrainy w okresie od 1917 do 1921 r., tzn. armii Ukraińskiej Republiki Ludowej (1918–1921) oraz Hetmanatu Pawła Skoropadskiego. W 1931 r. dane organów GPU USRS na temat ewidencji oficerów zostały sporządzone w postaci ksiąg alfabetycznych (cztery księgi), które wydrukowano w wydawnictwie GPU oraz rozesłano w teren. Kiedy na terytorium kontrolowanym przez miejscowe organy GPU pojawiały się nowe osoby, które nie zostały zewidencjonowane w tych księgach, wymagane było pozyskanie w Zarządzie Tajno-Operacyjnym GPU USRS materiałów na te osoby w celu objęcia ich ewidencją i wprowadzenia zmian do istniejących wykazów³⁰.

W księgach ewidencyjnych wskazywano: 1) nazwisko, imię oraz *otczestwo*, rok i miejsce urodzenia; 2) ostatnia ranga w carskiej armii; 3) nazwa armii, w której służył po obaleniu jedynowładztwa, oraz ostatnia ranga w tej armii (jeśli służył); 4) data objęcia ewidencją operacyjną oraz nazwa organu bezpieczeństwa państwowego, przez który został objęty ewidencją; 5) data zdjęcia z ewidencji (w razie śmierci) oraz nazwa organu, który zdjął z ewidencji; 6) ostatnie miejsce służby lub pracy (z uwzględnieniem instytucji cywilnych); 7) adres zamieszkania³¹.

Zatem od samego początku swojego istnienia władza państwowa prowadziła rejestrację tych kategorii osób, które miały pewną uprzywilejowaną pozycję w poprzednich ustrojach (jedynowładztwie oraz Rządzie Tymczasowym), po czym zostały odsunięte od władzy wskutek rewolucji, i z tego powodu teoretycznie uważane były za niebezpieczne. Takie działania tłumaczono celami rewolucyjnymi. Jednocześnie reżim, nie dowierając swoim potencjalnym politycznym konkurentom, dawnym sojusznikom w walce przeciwko jedynowładztwu, postanowił ich również wziąć pod swoją kontrolę.

Na przełomie zimy i wiosny 1918 r. położenie społeczno-ekonomiczne Rosji Sowieckiej uległo pogorszeniu. Ze względu na nieskuteczność kontroli robotników zmniejszyła się produkcja przemysłowa i wzrosło bezrobocie. Pojawiły się też zakłócenia w transporcie, a na wsi wprowadzono restrykcyjne ograniczenia aprowizacyjne. Wyni-

²⁹ Народный комиссариат путей сообщения (NKPS lub Narkomput').

³⁰ HDA SBU, f. 13, spr. 1031, k. 3.

³¹ *Ibidem*, spr. 1032, k. 4–5.

kiem tego stały się antybolszewickie wystąpienia robotników oraz powstania chłopskie. Równolegle wzrastał autorytet partii eserowskiej i mienszewickiej, które wystąpiły z krytyką polityki ekonomicznej bolszewików. Taka sytuacja nie mogła nie niepokoić rządzącej elity. Dostrzegając w nich realnego konkurenta politycznego, obrano kurs na odizolowanie niektórych partii od społeczeństwa.

W kwietniu 1918 r. komisje nadzwyczajne rozpoczęły masowe aresztowania i rozbrojenia anarchistów³², a miesiąc później *Radnarkom* RFSRS wyjął spod prawa kierowniczy skład kadetów³³, a mienszewików³⁴ i eserowców³⁵ określił „wrogami narodu”. W czerwcu WCIK RFSRS oskarżył umiarkowanych socjalistów o organizację walki zbrojnej przeciwko władzy sowieckiej, a także przyjął dekret o wydaleniu z rad robotniczych, wojskowych i chłopskich deputowanych mienszewików i eserowców.

Punktem kulminacyjnym takiej polityki było utworzenie 24 lutego 1919 r. (rozporządzeniem Kolegium WCzK) w strukturze WCzK Oddziału Tajnego, który miał się zajmować wykrywaniem, nadzorem i tłumieniem działalności partii antysowieckich, duchowieństwa i sekciarstwa³⁶.

Wiosną 1919 r. polityczne położenie władzy sowieckiej stało się krytyczne. Wiązało się to z ówczesną ofensywą Kołczaka³⁷, Denikina³⁸, walką z Dyrektoriatem³⁹. Sytuację

³² Anarchiści nie byli usatysfakcjonowani wynikiem rewolucji październikowej w Imperium Rosyjskim. W ich przekonaniu przejście od kapitalizmu do komunizmu, a następnie do ich odmiany państwa powinno odbyć się w ciągu kilku dni w ramach społecznego „wybuchu”. Według nich rewolucja lutowa doprowadziła do likwidacji „samowładztwa”, a październikowa – do likwidacji Rządu Tymczasowego, czyli władzy burżuazji, trzecia rewolucja władzę sowiecką miała zastąpić rządami robotników i tym samym zniszczyć państwo w ogóle. Wychodząc z tego założenia, wysunęto hasło „trzeciej rewolucji”.

³³ Kadeci – członkowie Partii Konstytucyjno-Demokratycznej, jednej z głównych partii Imperium Rosyjskiego od 1905 r. do 1917 r. Głównymi założeniami jej programu było: utworzenie monarchii konstytucyjno-demokratycznej, ogłoszenie swobód demokratycznych, wydzielenie majątków ziemskich pod wykup, rozwiązanie „kwestii pracy” na prawie równości (przywódcy: P. Miłukow, A. Szyngarow). Popierali udział Rosji w I wojnie światowej. Zajmowali główne miejsce w pierwszym składzie Rządu Tymczasowego.

³⁴ Mienszewicy – przedstawiciele Rosyjskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej (mienszewików), która powstała w 1903 r. w wyniku rozpadu RSDRP na dwie frakcje – bolszewików i mienszewików. Różniły ich kwestie organizacyjne związane z budową partii, strategii i taktyki.

³⁵ Eserowcy – członkowie Partii Socjalistów-Rewolucjonistów, największej i najbardziej wpływowej partii politycznej w Imperium Rosyjskim, utworzonej na bazie organizacji narodowych, zwolenników socjalizmu demokratycznego, oznaczającego demokrację gospodarczą i polityczną, która przejawiała się przez przedstawicielstwo zorganizowanych pracowników (związków zawodowych), organizacji konsumenckich (kooperatywy) itd. Uważali, że socjalizm zostanie zbudowany przede wszystkim w gospodarstwie wiejskim na drodze tzw. socjalizacji ziemi (likwidacja prywatnej własności, przekazanie ziemi do ogólnonarodowej własności z zakazem jej wykupu i sprzedaży).

³⁶ A. Kokurin, N. Pietrow, *WCzK (1917–1922)*..., s. 106.

³⁷ Aleksandr Wasilijewicz Kołczak (1874–1920) – rosyjski działacz wojskowo-polityczny; admirał, oceanolog; uczestnik wielu naukowo-badawczych ekspedycji polarnych. Walczył w wojnie rosyjsko-japońskiej; w czasie I wojny światowej dowódca dywizji Floty Bałtyckiej (1915–1916), w latach 1916–1917 dowódca Floty Czarnomorskiej, w 1917 r. wspierał Rząd Tymczasowy; w latach 1918–1920 podczas Wojny Ojczyźnianej kierował antybolszewickim ruchem białych na wschodzie. Największy wpływ organizowany przez niego ruch osiągnął wiosną 1919 r. Pod kontrolą Kołczaka znajdowała się cała Syberia, a w kwietniu wojska pod jego dowództwem doszły do Wołgi. W wyniku kontrofensywy Armii Czerwonej poniósł klęskę, 7 II 1920 r. został schwytany, a następnie rozstrzelany.

³⁸ Anton Iwanowicz Denikin (1872–1947) – rosyjski działacz polityczny, wojskowy i społeczny; pisarz, pamiętnikarz; uczestnik wojny rosyjsko-japońskiej oraz I wojny światowej. W czasie Wojny

komplikowały masowe wystąpienia chłopów. W ich tłumieniu reżim wykorzystywał nie tylko komisje nadzwyczajne i służby paramilitarne, lecz także milicję, regularne oddziały Armii Czerwonej i jednostki szczególnego przeznaczenia. Do masowych ruchów chłopów dołączały się demonstracje i strajki robotników. Przywódcami powstań chłopskich zwykle byli eserowcy, wystąpień robotniczych – mienszewicy.

KC RKP(b) 25 marca 1919 r., ustanowiwszy kontrolę nad umiarkowanymi socjalistami, domagał się wzmocnienia walki z elementami kontrewolucyjnymi. W marcu 1919 r. Dzierżyński ogłosił, że „odtąd WCzK nie będzie robić różnicy między białogwardzistami Krasnowa i białogwardzistami z obozu socjalistycznego”, a także, że „aresztowani eserowcy i mienszewicy będą traktowani jak zakładnicy, a ich los będzie zależeć od politycznego zachowania ich partii”⁴⁰.

W nowych politycznych warunkach i względnie spokojnego rozwoju rejestracja niepewnych z punktu widzenia reżimu politycznego grup była kontynuowana, a nawet wysunęła się na pierwsze miejsce.

W rozkazie WCzK z 8 stycznia 1921 r. Feliks Dzierżyński wyraźnie sformułował nową linię strategiczną w pracach aparatów czekistowskich, podstawą której miał się stać efektywny system informacyjny – „gigantyczna praca informacyjna [...] powinna występować na pierwszym planie”. Mówiąc o karnej polityce komisji nadzwyczajnych w nowych warunkach, podkreślał, że „wszyscy podejrzani, którzy mogą wziąć udział w aktywnej pracy, oficerowie bezpartyjni, osoby ze skrzydła prawicowo-eserowskiego, machnowskiego czy inni muszą się znaleźć w ewidencji, wyjaśnieni, sprawdzeni”⁴¹.

W piśmie do Wiaczesława Mienżynskiego⁴² wskutek wzmocnienia walki przeciwko prawicowym eserowcom Dzierżyński w kwietniu 1921 r. proponował „założyć karty na wszystkie osoby (nazwisko, imię oraz *otczestwo*), które wymieniono w protokołach oraz korespondencji KC Partii Socjalistów-Rewolucjonistów (PSR), z zaznaczeniem, co

Ojczyźnianej (1918–1920) kierował antybolszewickim ruchem białych na południu, głównodowodzący Armii Ochotniczej, od stycznia 1919 r. głównodowodzący Sił Zbrojnych Południa Rosji (Armia Ochotnicza, Armie Dońskie i kozacka Kaukaska, Armia Turkiestańska, Flota Czarnomorska). Zwolennik monarchii konstytucyjnej, swobód politycznych, prawodawstwa i porządku. Nie uznawał ogłoszonych republik kozackich. W 1919 r. armia pod jego dowództwem zajęła większą część terytorium Ukrainy. W polityce zewnętrznej wspierał państwa ententy. Od 1920 r. na emigracji wę Francji, a od 1945 r. w USA.

³⁹ Dyrektoriat – najwyższy organ władzy państwowej Ukrainy od 14 XII 1918 r. do 10 XI 1920 r. Utworzony 14 XI 1918 r. w Białej Cerkwi na Kijowszczyźnie w celu przygotowania powstania antyhetmańskiego. Objąwszy władzę w Kijowie, 16 XII tr. ogłosił odnowienie Ukraińskiej Republiki Ludowej.

⁴⁰ W. Leonow, *op. cit.*

⁴¹ *Nakaz F. Dzierżyńskiego „Pro karalnu polityku orhaniw CzK, „Z archiwii WUCzK–GPU–NKWD–KGB” 1995, nr 1/2, s. 87.*

⁴² Wiaczesław Rudolfowicz Mienżynskij (1874–1934) – sowiecki działacz partyjny; w czasie rewolucji październikowej członek Piotrogrodzkiego Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego, przedstawiciel komitetu w Banku Państwowym. Przy jego udziale odbyła się nacjonalizacja banków i walka z sabotażem pracowników państwowych. W 1919 r. kierował Robotniczo-Chłopską Inspekcją USRS. Od września 1919 r. specjalny pełnomocnik Oddziału Specjalnego i członek Kolegium WCzK; od lipca 1920 r. do lipca 1922 r. naczelnik Oddziału Specjalnego WCzK, na bazie którego w styczniu 1921 r. utworzono Zarząd Tajno-Operacyjny (w jego skład wchodziły oddziały: Informacyjny, Tajny, Operacyjny i ds. Cudzoziemców – wywiad zewnętrzny). Od 1923 r. zastępca przewodniczącego, a od 1926 r. przewodniczący OGPU ZSRS. W 1927 r. podczas XV Zjazdu WKP(b) wybrany członkiem KC WKP(b).

o nich się mówi i z jakiego powodu”. Było to niezbędne po to, aby „wiedzieć, kto z nich siedzi, kogo trzeba szukać itd.”⁴³

W latach 1919–1921 okresowo prowadzone były aresztowania przedstawicieli partii lewicowych, niegodzących się z polityką bolszewików na wsi. Równoległe rozpoczęła się rejestracja wszystkich członków lewicowych partii antybolszewickich. Odpowiednio do Rozkazu WCzK nr 150 bezwzględnej rejestracji podlegali ujawnieni w tym czasie działacze antysowieckich drobnoburżuazyjnych partii i organizacji (eserowcy, mienszewicy, bundowcy, narodowi socjaliści, syjoniści, anarchiści).

W sprawozdaniu dotyczącym środowisk politycznych w powiecie taganrodzkim z 15 czerwca 1920 r. przewodniczący miejscowej komisji nadzwyczajnej zawiadomiał o pewnej liczbie wziętych na ewidencję przedstawicieli partii politycznych: maksymalistów, anarchistów, mienszewików, prawicowych socjalistów-rewolucjonistów i syjonistów⁴⁴. W raportach przedstawicieli miejscowych komisji nadzwyczajnych za rok 1921 chodziło o objęcie ewidencją członków Ukraińskiej Komunistycznej Partii (ukapistów)⁴⁵.

W 1921 r. wydrukowano „Gubernialny wykaz członków partii antysowieckich, które znalazły się w organach ewidencyjnych WCzK”. W księdze, oprócz nazwiska, imienia oraz *otczestwa*, wskazywano wiek osoby, warunki socjalne (określano majątek znajdujący się we własności), wykształcenie, miejsce służby i posady w sowieckich instytucjach, status i stanowisko, które zajmuje w partii, oraz wpływ na innych członków partii (organizator, szeregowy, agitator itd.), czas wstąpienia do partii, czy jest aktywnym, czy pasywnym członkiem partii⁴⁶.

Osoby, które zniknęły z pola widzenia organów bezpieczeństwa państwowego, szybko obejmowano poszukiwaniem. W tym celu Oddział Centralnej Rejestratury Zarządu Tajno-Operacyjnego OGPU ZSRS sporządził kilka „ksiąg na osoby” poszukiwane przez organy OGPU. Trafiali do nich byli członkowie partii: prawicowi eserowcy, lewicowi eserowcy, anarchiści oraz mienszewicy. Wydane drukiem księgi rozesłano w teren w celu poszukiwania wskazanych osób⁴⁷.

Rok 1921 charakteryzował się nie tylko ogłoszeniem Nowej Ekonomicznej Polityki i walką z partiami lewicowymi, lecz także wewnątrzpolityczną rywalizacją wśród bolszewików, która przejawiała się m.in. w formie ożywionych dyskusji partyjnych. Prześtrazeni „opozycją robotniczą” przywódcy RKP(b) rozpoczęli weryfikację w swoim ugrupowaniu, w którą aktywnie zaangażowały się komisje nadzwyczajne. Wskutek czystek w latach 1921–1922 z szeregów partii wykluczono 160 tys. członków. Do tego należy dodać komunistów, którzy wyszli z niej z własnej woli, począwszy jeszcze od połowy 1920 r. Przyczyny swojego odejścia tłumaczyli powodami rodzinnymi, chorobami, wyczerpującą pracą, którą nakładano na wszystkich członków partii bez wyjątku. Wśród nich byli i tacy, którzy w szeregach RKP(b) pojawili się przypadkowo, nie z przekonania ideologicznego, lecz w poszukiwaniu osobistych korzyści i ochrony partyjnej niezbędnej w tych złożonych politycznie i ekonomicznie warunkach.

⁴³ A.M. Plechanow, *op. cit.*, s. 557.

⁴⁴ CDAHOU, f. 1, op. 20, spr. 166, k. 97–98.

⁴⁵ *Ibidem*, spr. 425, k. 27.

⁴⁶ HDA SBU, f. 9, spr. 140 mr.

⁴⁷ *Ibidem*, spr. 1 mr.

Wszystkie osoby, które opuściły szeregi partii bolszewickiej z własnej woli albo wskutek czystek partyjnych, według przywódców partii również mogły stanowić zagrożenie dla ich władzy i reżimu, a więc określane były jako potencjalni wrogowie.

Może to tłumaczyć przyczyny decyzji Biura Politycznego KC RKP(b) z 14 października 1921 r. o tym, że wszystkie osoby usunięte z partii powinny znajdować się w ewidencji organów WCzK⁴⁸. Usunięcie z podobnej ewidencji wymagało specjalnego pozwolenia. Stawało się prawidłowością przy rozpatrywaniu personalnych spraw komunistów wysyłanie na nich zapytań do miejscowych pododdziałów WCzK. W następnej kolejności miejscowe komitety partyjne miały przedstawiać czekistom wszystkie materiały na temat tych osób, a także informować o nastrojach wśród komunistów, działaniach partyjnych, komsomolskich komórek itd.

Do wszystkich gubernialnych komitetów partyjnych Ukrainy, jak również WUCzK, rozesłano cyrkularz podpisany przez sekretarza KC KP(b)U D. Łebeda. Kontrolę nad byłymi jednopartyjniakami tłumaczono faktem, że „nie tylko odchodzą od rewolucji, ale stają się aktywnymi wrogami partii i ruchu robotniczego”. Wszystko to wzmocniono tym, że „cieszyli się pewnym wpływem wśród bezpartyjnych mas”⁴⁹. Jak widzimy, żadnych konkretnych faktów działalności kontrrewolucyjnej, które by służyły za podstawę do wciągnięcia ich na ewidencje operacyjne organów bezpieczeństwa państwowego, nie podano.

Możemy przypuszczać, że wśród członków RKP(b), którzy dobrowolnie opuścili jej szeregi lub zostali usunięci wskutek czystki, były osoby niezgadające się z generalną linią partii. W 1921 r. w Radomyślu, w guberni kijowskiej, zarejestrowano utworzenie organizacji, która nazwała się Nową Robotniczą Partią Ukrainy. Wykluczeni członkowie partii często łączyli się w trójki⁵⁰.

W celu ewidencjonowania osób, które opuściły szeregi RKP(b), miejscowym organom partyjnym proponowano, aby wypełniały na nich formularz nr 19 (na tych, kto odszedł z własnej woli) i formularz nr 20 (na tych, kogo wykluczono z partii). Oba niewiele różniły się od siebie. Obowiązkowe było podanie: „1) numeru p/p; 2) nazwiska, imienia oraz *otczestwa*; 3) numeru legitymacji partyjnej; 4) przyczyny rezygnacji; 5) roku urodzenia; 6) zawodu i głównego zajęcia do 1917 r.; 7) położenia społecznego; 8) wykształcenia; 9) czasu wstąpienia do RKP (rok i miesiąc); 10) czy należał do innych partii (jeśli odpowiedź była pozytywna: do jakich i kiedy); 11) ostatniej pracy, którą wykonywał; 12) czasu odejścia; 13) z której organizacji”. Na temat osób, które usunięto z partii, dodatkowo podawano informację o podstawach wykluczenia, nr protokołu i z jakiej organizacji zostali usunięci⁵¹.

Wszyscy przebywali pod ścisłym nadzorem Oddziału Tajnego WUCzK i jego miejscowych organów. Ewidencja byłych członków partii rządzącej wchodziła w kompetencje służb specjalnych także w następnych latach. Na przykład, na podstawie Rozkazu OGPU nr 00313 z 9 września 1933 r. w organach OGPU założono ewidencję osobową wszystkich wykluczonych z WKP(b) wskutek partyjnej czystki⁵².

⁴⁸ W. Leonow, *op. cit.*

⁴⁹ CDAHOU, f. 1, op. 20, spr. 404, k. 95.

⁵⁰ *Ibidem.*

⁵¹ *Ibidem*, spr. 1091, k. 117.

⁵² A. Kokurin, N. Pietrow, *OGPU (1929–1934)*, „Swobodnaja Mysl” 1998, nr 8, s. 108.

Do współpracy z organami bezpieczeństwa państwowego w sprawie ujawnienia „elementu politycznie niepewnego”, w tym i wśród byłych jednopartyjniaków, w omawianym okresie oraz w latach następnych szeroko wykorzystywano zaangażowanie członków partii. Ukraińskie kierownictwo partyjne uważało, że miejscowe organy partyjne, zwłaszcza w powiatach, lepiej niż organy GPU są zaznajomione z tematem elementu antysowieckiego i dlatego miały pomóc służbom specjalnym go ujawnić i „wziąć na ewidencję” wszystkie kontrrewolucyjne ugrupowania⁵³.

W 1921 r. rozpatrywano kwestie dotyczące objęcia ewidencją operacyjną także i fachowców. W odniesieniu do różnych kategorii specjalistów od 1918 r. wdrażana była polityka państwa polegająca na ich obowiązkowej rejestracji w odpowiednich instytucjach państwowych. Prowadzona była ona w ramach ogólnych obowiązków pracowniczych. Z przejściem do Nowej Ekonomicznej Polityki i zmianą obowiązków zawodowych zaczęto ewidencjonować w organach bezpieczeństwa państwa specjalistów i urzędników „starej generacji”.

Według tajnych służb część inżynierów, którzy przebywali do czasu nacjonalizacji przedsiębiorstw przemysłowych na służbie kapitalistycznych związków niemieckich lub angielskich, a następnie znaleźli zatrudnienie w zakładach sowieckich, dalej utrzymywali kontakty z byłymi zarządcami nacjonalizowanych przedsiębiorstw. Z tego też powodu rejestracji podlegali wszyscy inżynierowie oraz dyrektorzy, którzy do momentu nacjonalizacji pracowali w przedsiębiorstwach należących do kapitału zagranicznego.

Z tego punktu widzenia, w warunkach potencjalnych zagrożeń, które dostrzegały sowieckie służby, inżynierowie i urzędnicy mogli stanowić niebezpieczeństwo dla komunistycznego ustroju.

Mowa jest o tym m.in. w piśmie Feliksa Dzierżyńskiego do Siergieja Urałowa (Kisłakowa)⁵⁴ z 6 kwietnia 1921 r. Z jego treści wynika, że sam Urałow zaproponował rejestrowanie w WCzK wszystkich odpowiedzialnych urzędników sowieckich, „aby walczyć z przenikającymi oszustami”. Biuro Organizacyjne RKP(b) zgodziło się z tą propozycją i poleciło mu w ciągu trzech dni sporządzić projekt dekretu w celu rozpatrzenia go przez *Radnarkom* w imieniu WCzK. Dzierżyński zaproponował prowadzenie spraw wszystkich urzędników, „rozpoczynając od kierujących oddziałami, wszelkich pełnomocników” itd. Ten pomysł sugerował omówić z Wydziałem Rejestracyjnym organów WCzK, a także „zobowiązać wszystkie organy sądowe do przesyłania [...] kopii swoich decyzji i nakazów w sprawach dotyczących sowieckich urzędników”⁵⁵.

Wspomniane wyżej pismo jest interesujące również z punktu widzenia związków między sowieckimi organami władzy i służbami specjalnymi. Zwykle rozkazy organów bezpieczeństwa państwowego dotyczące rozpoczęcia ewidencjonowania określonych kategorii ludności chronologicznie szły za dekretemi i decyzjami rządu w tej sprawie.

⁵³ CDAHOU, f. 1, op. 20, spr. 1091, k. 99.

⁵⁴ Siergiej Gierasimowicz Urałow właśc. Kisłakow (1893–1969) – sowiecki działacz społeczno-polityczny, uczestnik rewolucji lutowej i październikowej. Od 1918 r. do 1920 r. na kierowniczych stanowiskach w WCzK (od marca 1919 r. członek Kolegium WCzK); od 1920 r. do 1941 r. na kierowniczych stanowiskach w WRNH i następnie innych *Narkomatach*. Uczestnik Wielkiej Wojny Ojczyźnianej; od 1945 r. do 1953 r. pracownik Miejskiego Obwodowego Komitetu Komunistycznej Partii BSRS; od 1953 r. na emeryturze.

⁵⁵ A.M. Plechanow, *op. cit.*, s. 556.

W tym przypadku to WCzK wystąpiło z inicjatywą powstania takiego dekretu. Rzecz w tym, że organy bezpieczeństwa państwowego przed pojawieniem się podobnej decyzji dokonywały już rejestracji „wszystkich sowieckich urzędników” i werbowwały informatorów. Robiono to w celu „uzdrowienia i naprawienia pracy sowieckich instytucji” oraz ujawnienia „niegodnego elementu”⁵⁶. Już na początku 1921 r. pododdział Oddziału Informacyjno-Instruktorskiego ukraińskiego zarządu NKWD w jednym ze swoich sprawozdań zawiadamał o „przerejestrowaniu sowieckich urzędników i czystkach w instytucjach z kontrrewolucyjnego elementu” w Iziumie, guberni charkowskiej⁵⁷.

Tym samym już na początku lat dwudziestych służby specjalne nie tylko wprowadzały w życie politykę państwa i posłusznie ją wykonywały. W kwestiach dotyczących prawdopodobnych zagrożeń i (odpowiednio) konkretnych osób miały one możliwość wpływania na formowanie tej polityki.

Urałow, opracowując projekt dekretu dotyczącego organizacji ewidencji i rejestracji w organach WCzK urzędników instytucji kooperacyjnych i społecznych, organizacji i przedsiębiorstw, wykonał partyjne zobowiązanie. Podobne ewidencje tłumaczono koniecznością „walki z elementami kryminalnymi, które zajmują się kradzieżami, łapówkarstwem, spekulacją itd.” Wobec wyżej wymienionych osób stosowano podwójną kontrolę: 1) we wszystkich instytucjach wprowadzono „system spraw osobistych”, 2) w miejscowych komisjach nadzwyczajnych stworzono alfabetyczny katalog kartkowy i specjalną kartotekę na odpowiedzialnych urzędników. Wszystkie osoby, które wtypowano do danej ewidencji, sprawdzano pod kątem: a) wcześniejszych wyroków, b) rejestracji w komisjach nadzwyczajnych, c) danych z ankiety odpowiedniego pracownika. Na podstawie sprawdzeń wydzielono cztery kategorie urzędników (tzw. grupy „A”, „B”, „C”, „D”), którzy mogli zostać pozbawieni prawa zajmowania określonych stanowisk w danym okresie⁵⁸.

Podstawowe idee Urałowa zostały przyjęte i w składzie centralnego aparatu WCzK i jego terytorialnych organów utworzono służbę rejestracyjną, która sprawowała kontrolę nad aparatem państwowym wszystkich sowieckich instytucji i przedsiębiorstw.

WCzK 17 lipca 1921 r. wydała specjalną instrukcję, na podstawie której miejscowym organom nakazano ujawnianie „najdrobniejszych wahań nastrojów wśród różnych warstw ludności”, a także zbieranie „wszelkich informacji na temat składu sowieckich instytucji, fabryk, jednostek wojskowych”⁵⁹. Tym samym podczas czerwonego terroru główny cel ewidencji określonych kategorii osób przede wszystkim polegał na stworzeniu imiennych wykazów zakładników. Stopniowo zwiększała się liczba różnych grup ludności, które miały podlegać obowiązkowej rejestracji w organach bezpieczeństwa państwowego. Oprócz przedstawicieli warstw burżuazyjnych, oficerów, specjalistów, rejestracjom zaczęli podlegać także dawni towarzysze w walce rewolucyjnej – członkowie partii lewicowych. Fala represji objęła różne warstwy ludności, w tym też „klasowo bliski element” – robotników, a nawet komunistów z sowieckiej elity. Dane na temat pocho-

⁵⁶ CDAHOU, f. 1, op. 20, spr. 166, k. 100v.

⁵⁷ *Ibidem*, spr. 652, k. 3.

⁵⁸ A.M. Plechanow, *op. cit.*, s. 291–292.

⁵⁹ Ł.P. Rasskazow, *Karatielnyje organy w prociessie formirowanija i funkcionirowanija administratywno-komandnoj sistemy w Sowietskom gosudarstwie (1917–1941 g.g.)*, Ufa 1994, s. 67.

dzenia społecznego czy przynależności partyjnej pozyskiwano przy użyciu jawnych (otwartych) i niejawnych (charakterystycznych dla służb specjalnych) sposobów.

WCzK 30 czerwca 1921 r. przed jej miejscowymi organami postawiła zadanie nie tylko uregulowania działań, lecz także rozbudzenia świadomości w fabrykach, spółdzielniach, kooperatywach, gospodarstwach leśnych, ekspedycjach karnych, wsiach itd.⁶⁰

W 1921 r. w strukturze Zarządu Tajno-Operacyjnego WCzK zaczęły działać wydziały rejestracyjno-statystyczne⁶¹, na które nałożono obowiązek prowadzenia ewidencji operacyjnej materiałów pododdziałów aparatu centralnego WCzK.

W terenie ewidencję operacyjną prowadziły wydziały rejestracyjno-statystyczne, które wchodziły w skład jednostek tajno-operacyjnych gubernialnych komisji nadzwyczajnych. System kontroli politycznej komisji nadzwyczajnych do spraw ludności, którego podstawy wprowadzono w czasie Wojny Ojczyźnianej, w okresie pokoju nabierał zatem jeszcze większego rozmachu. Przy czym, nie patrząc na działania organizacyjne, w organach bezpieczeństwa państwowego jeszcze nie istniała jedna scentralizowana ewidencja, nie określono także wspólnych kryteriów wyboru osób do objęcia rejestracją oraz form prowadzenia ewidencji operacyjnych.

Zreorganizowana w GPU (1922 r.) służba specjalna kontynuowała prowadzenie ewidencji operacyjnych „niepewnego politycznie elementu”. W „Położeniu dotyczącym Państwowego Zarządu Politycznego” z 6 lutego 1922 r. rejestracje zostały nazwane jednym ze środków do realizacji zadań nałożonych na organy bezpieczeństwa państwowego. Wykorzystywane były one równoległe z innymi, charakterystycznymi dla tych służb, sposobami pozyskiwania informacji: dochodzeniem, obserwacją, aresztem, analizą poprzednich śledztw itd.

W GPU rejestrowano osoby, które zostały oskarżone albo były podejrzane o popełnienie przestępstw. Oddzielnie rejestrowano „nienormalne przejawy życia RFSRS w celu wskazania ich przyczyn oraz następstw”⁶².

Rejestracji w organach GPU podlegały osoby, które wcześniej były skazane albo podejrzewane o popełnienie przestępstwa, politycznie niepewny personel administracyjny i kierowniczy w państwowych instytucjach czy przedsiębiorstwach przemysłowych, a także osoby ze środowiska dowódczego i administracyjno-gospodarczego Armii Czerwonej⁶³.

Kolegium GPU 10 marca 1922 r. wydało rozkaz o bieżących sprawach i zadaniach organów GPU w walce z kontrrewolucją, w którym nakazało wzmocnienie działań operacyjnych w sprawach: ujawnienia pracujących w transporcie, przedsiębiorstwach i instytucjach eserowców, kadetów i monarchistów, wykrycia organizacji eserowskich oraz ustanowienia kontroli nad cudzoziemcami, którzy przebywali na terytorium kraju⁶⁴.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Utworzone 14 I 1921 r.

⁶² *Lubianka. Stalin i WCzK-GPU-OGPU-NKWD. Archiwum Stalina. Dokumenty wyższych organów partynioj i gosudarstwiennoj władzi. Janwar' 1922 – diekabr' 1936*, red. A.N. Jakowlew, Moskwa 2003, s. 16.

⁶³ *Ibidem*, s. 17.

⁶⁴ A.I. Kołpakidi, *Szyt i miecz: rukowoditeli organow gosudarstwiennoj biezopasnosti Moskowskoj Rusi, Rossijskoj impierii, Sowietskogo Sojuza i Rossijkoj Fiedieracii. Encyklopediczeskij sprawocznik*, Moskwa-Sankt-Pietierburg 2007, s. 340.

Zatem wszyscy cudzoziemcy, którzy znajdowali się w ZSRS, także podlegali objęciu ewidencją operacyjną w organach GPU.

Wraz z Nową Ekonomiczną Polityką, która dopuszczała elementy kapitalistyczne do gospodarki państwa, z punktu widzenia działalności służb specjalnych rozdzieliły się kolejne zagrożenia dla państwa, przede wszystkim w sferze ekonomicznej. W nowych warunkach rozszerzyła się socjalna baza burżuazji. Jej przedstawiciele za wszelką cenę domagali się wyjścia poza granice ustanowionych przez prawo norm. Korzystając z niedojrzałości sowieckiego aparatu gospodarczego, braku doświadczenia, a przede wszystkim pewnego ekonomicznego „przeskoku”, kiedy jedne akty normatywno-prawne kolidowały z innymi, pojawiło się wiele osób, które chciały wykorzystać daną sytuację. Rozwój wolnego handlu doprowadził do zwiększenia żywiołu drobnoburżuazyjnego i spekulacji, oddania w dzierżawę przedsiębiorstw, a także do rozwoju łapówkarstwa, sprzeniewieżeń oraz innych przestępstw i wykroczeń gospodarczych. Wraz z tym zmianie uległa nie tylko ekonomiczna, ale i karna polityka państwa sowieckiego. Kierownictwo partyjno-państwowe wycofało się z polityki czerwonego terroru w najbardziej skrajnych jego przejawach, pozostawiając jednak służbom specjalnym nieograniczone możliwości działania.

W dniu 22 września 1922 r. do miejscowych organów GPU rozesłano rozporządzenie z nakazem składania tajnych wykazów wszystkich przedstawicieli nowej klasy kapitalistów – nepmanów, tj. przedsiębiorców, pośredników, handlowców itd. Każdego, kto podlegał rejestracji, dzielono na kategorie:

1. Członkowie i klienci giełdy inwestycyjnej (zarówno legalnej, jak i nielegalnej), tzn. handlarze waluty, złota, platyny, kosztowności, a także osoby, które przyczyniały się do ich wywiezienia za granicę, właściciele oraz współwłaściciele prywatnych instytucji kredytowych, lichwiarze.

2. Członkowie i klienci giełdy towarowej, hurtownicy, właściciele lub współwłaściciele wielkich zakładów handlowych. Oni również dzielili się na grupy w zależności od rodzaju handlu: manufakturzyści, tzw. dostawcy chleba (*chlibofurażnyky*), właściciele sklepów spożywczych oraz inni.

3. Wielcy prywatni przemysłowcy – przedsiębiorcy, dzierżawcy, właściciele przedsiębiorstw przemysłowych. Ta kategoria dzieliła się na grupy według gałęzi przemysłu: metalurgii, budowy maszyn itp.⁶⁵

Na każdą ze wskazanych wyżej osób prowadzono tzw. sprawę literową. Składała się ona z ankiety z pytaniami: „1. Nazwisko, imię, *otczestwo*; 2. Adres; 3. Miejscowy czy przyjezdny, skąd przyjechał i kiedy; 4. Jaki posiadał kapitał, kiedy i czym zajmował się do rewolucji; 5. Jaki kapitał posiada obecnie; 6. Z czego składa się jego kapitał (pieniądze, majątek ruchomy, przedsiębiorstwa, przedmioty wartościowe); 7. Jakie posiada przedsiębiorstwa, ich adres; 8. Gdzie gromadzi pieniądze, przedmioty wartościowe (w domu, w bankach, jakich: rosyjskich czy zagranicznych); 9. W jaki sposób nabył kapitał; 10. Czy korzysta z kredytów, posiada pożyczki, długi”⁶⁶.

Dane zbierane były niejawnie od oficjalnych organów gospodarczych, a także z wykorzystaniem tajnej agentury oraz informatorów. Rejestrowano i nadzorowano wszystkie

⁶⁵ A.M. Plechanow, *op. cit.*, s. 591.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 592.

legalne i nielegalne kluby, salony gier, domy spotkań, większe kabarety, nocne kawiarnie itd., w nich ujawniano i ewidencjonowano wszystkie osoby, które wydawały znaczne sumy na hulanki, grę w karty itd. Co miesiąc do EKV GPU kierowane były dane o najważniejszych osobach, które rejestrowano, i drogą agenturalną sprawdzano, skąd te osoby miały tak duże pieniądze.

Sądono, że osoby, które bez odpowiednich oszczędności weszły do ekonomicznego życia kraju, mogły zdobyć kapitał nie tylko dzięki obyciu towarzyskiemu, wykorzystując koniunkturę rynkową, lecz także wskutek rozmaitych przestępstw i wykroczeń gospodarczych: rozkradania skarbu państwa, przekupstwa, łapówkarstwa, uchyleń od podatków itp. W zasadzie aparat partyjno-państwowy traktował NEP jako wrogie zjawisko, a nepmanów utożsamiał ze wszystkimi negatywami tej polityki, z tego też powodu zostali oni uosobieniem prawdopodobnych zagrożeń – „wrogiem wewnętrznym”. Według danych statystycznych z 1923 r. w Charkowie spośród 1844 kupców działalność handlową po wprowadzeniu NEP, bez uprzedniej praktyki, prowadziło 71,3 proc., a ich droga życiowa w pewnej mierze była związana z działalnością przestępczą. Na przykład znany nepman Charkowa B. Majzner rozpoczął swoją działalność jako spekulant walutą. Zebrawszy kapitał początkowy, zainwestował w produkcję: otworzył zakład wytwarzający kapelusze, które także z sukcesem sprzedawał. Inny znany przedsiębiorca, A.P. Podkopaj, był wielokrotnie aresztowany, przede wszystkim za spekulację, i nawet odbywał z tego powodu karę⁶⁷. W połowie lat dwudziestych nie było żadnego wielkiego nepmana, którego by nie pociągnięto do odpowiedzialności karnej za kradzież czy łapówkarstwo. Tym samym osoby te jako „element ekonomicznie i politycznie niepewny” trafiały do rejestrów ekonomicznych pododdziałów organów GPU.

Wychodząc ze struktury organizacyjnej i zadań funkcjonowania Oddziału Tajnego Zarządu Tajno-Operacyjnego w 1923 r., można wnioskować, które kategorie osób podlegały rejestracji (wciągano je na ewidencję operacyjną) w danych oddziałach. Oddział dzielił się następnie na wydziały zajmujące się m.in.: 1) anarchistami; 2) mienszewikami; 3) pravicowymi eserowcami; 4) kadetami, monarchistami, czarnosocjennymi, byłymi żandarmami; 5) lewicowymi eserowcami; 6) duchownymi; 7) innymi politycznymi partiami, które nie weszły do kompetencji wydziałów 1–5; 8) grupowaniami żydowskimi; 9) antysowieckimi elementami w transporcie; 10) antysowieckimi elementami w sferze literatury, prasy i teatrów; 11) antysowieckimi elementami na uczelniach⁶⁸. W strukturze oddziału 16 marca 1928 r. utworzono dodatkowo wydział do walki z opozycją trockistowską⁶⁹. Oddział prowadził niezależną ewidencję i wydawał zestawienia rejestracyjne ewidencji specjalnych.

„W celu odpowiedniego zainicjowania kierownictwa pracą aparatów rejestracyjnej służby organów GPU” Rozkazem nr 25 Zarządu Spraw (US) GPU RFSRS z 30 marca 1922 r. Wydział Rejestracyjno-Statystyczny Oddziału Operacyjnego przekształcono w Oddział Centralnej Rejestratury (WCR) w składzie Zarządu Tajno-Operacyjnego. Rozkazem nr 78 US GPU z 6 czerwca wprowadzono nowy stan etatowy WCR, który

⁶⁷ M. Onackij, *Nepmany Charkowa w sferie handlu (1921–1924 gg.)*, http://www-history.uni-ver.kharkov.ua/book/Onatskij_M.pdf (dostęp 24 VI 2014 r.).

⁶⁸ A. Kokurin, N. Pietrow, *OGPU (1929–1934)...*, s. 116.

⁶⁹ A.I. Kołpakidi, *op. cit.*, s. 346.

liczył 93 osoby; na czele oddziału stał A.M. Szanyn⁷⁰. Oddział podzielono na pododdziały: Biuro Statystyki, Wydział Rejestracyjny, Biuro Poszukiwań, Biuro Rejestratury Zagranicznej, Wydział Ewidencjonowania, Biuro Informacji, Przechowalnia Bagażu, Centralna Kartoteka, Centralne Archiwum.

Duże znaczenie w sprawie naprawy scentralizowanych ewidencji operacyjnych w systemie organów bezpieczeństwa państwowego miało Rozporządzenie o rejestracyjnej służbie w organach GPU, które przyjęto 24 maja 1922 r.

Kontynuowano proces udoskonalenia charakterystycznych dla służb specjalnych ewidencji. Na WCR nałożono zadania w kwestiach: 1) opracowania ujednoczonych zasad ewidencyjnych we wszystkich miejscowych aparatach rejestracyjnych, 2) kierowania ich pracą, 3) ewidencji danych personalnych dotyczących osób oskarżonych lub podejrzewanych o popełnienie przestępstwa, 4) ujawnienia dodatkowych materiałów kompromitujących na osoby, które występowały w sprawach agenturalnych.

Komórki rejestracyjne w organach GPU w terenie zajmowały się: 1) ewidencją spraw śledczych i archiwalnych, 2) ewidencjonowaniem aresztowanych, 3) rejestracją i ewidencjonowaniem „elementu politycznie niepewnego”, a także: 4) osób podejrzewanych o szpiegostwo i inne przestępstwa, 5) byłych białych oficerów, 6) gromadzeniem oraz systematyzowaniem danych dotyczących osób poszukiwanych przez organy OGPU⁷¹.

Rejestracjom w organach bezpieczeństwa państwowego podlegały też osoby, które powróciły z zagranicy do ojczyzny. Ich pierwsza grupa została przyjęta pod koniec 1920 r. w Noworosyjsku z przybyłego z Turcji parowca „Reşid Pasha”. Później powrót jeńców wojennych i internowanych odbywał się w ramach dwustronnych umów pokojowych oraz w sprawie repatriacji. W proces repatriacji natychmiast zaangażowano organy WCzK-GPU. Do ich obowiązków należało wskazanie osób „pewnych” i „politycznie niebezpiecznych”.

W połowie kwietnia 1921 r. organom NKWD za zgodą WCzK przekazano rozporządzenie dotyczące organizacji punktów kwarantanny politycznej. Ich funkcjonowanie postanowiono połączyć z działalnością ewidencji i rejestracji *Centrewaka*, *Narkomatu* transportu i urzędów celnych, *Narkomatu* handlu zewnętrznego (*Zownisztorh*). NKWD i WCzK przedstawiły propozycje, które stanowiły podstawę wydania decyzji Rady Pracy i Obrony (RPO) RFSRS o utworzeniu „systemu politycznej kwarantanny wszystkich kontyngentów, które wjeżdżają do Rosji i Ukrainy” (przyjęta 9 maja 1921 r.).

W sierpniu 1923 r. opublikowano Instrukcję dotyczącą punktów kontrolno-przepustkowych i kwarantanny gubernialnych i obwodowych oddziałów GPU w celu przyjęcia, odprawy, ewidencji i rejestracji osób, które powróciły z zagranicy w wyniku amnestii albo z rozporządzenia SNK. Celem tych ewidencji było ujawnienie wśród nich prawdopodobnych agentów obcych wywiadów, szpiegów itd.⁷²

Ważne informacje na temat wyznaczania różnych kategorii osób i spraw, które znalazły się w ewidencjach służb specjalnych, zawierają sprawozdania statystyczne organów GPU USRS za rok 1929⁷³. W terenie każdy operacyjny pododdział prowadził własną ewidencję „elementu politycznie niepewnego” zgodnie z kierunkiem swojej pracy.

⁷⁰ A. Kokurin, N. Pietrow, *OGPU (1929–1934)...*, s. 110.

⁷¹ A.I. Kołpakidi, *op. cit.*, s. 357.

⁷² A.M. Plechanow, *op. cit.*, s. 289–290.

⁷³ HDA SBU, f. 42, spr. 4.

Z zestawień statystycznych wynika, że ewidencja „elementu politycznie niepewnego” była prowadzona według linii: Oddziału Tajnego, Oddziału Kontrwywiadowczego, Zarządu Ekonomicznego, Zarządu Administracyjno-Operacyjnego, Oddziału Kontroli Politycznej, Wydziału Specjalnego, Zarządu Ochrony Pogranicznej, a także komórki ds. transportu i Ukraińskiego Okręgu Wojskowego (UWO) – dane na ich temat podawane były oddzielnie. Podstawę klasyfikacji osób, które rejestrowano, stanowiły odmienne kwestie. Na przykład w ramach linii Oddziału Tajnego Zarządu Tajno-Operacyjnego (SOU) „wciągnięciu” na ewidencję podlegali ujawnieni w tym czasie członkowie antysowieckich drobnoburżuazyjnych partii i organizacji (eserowcy, mienszewicy, bundowcy, narodowi socjaliści, syjoniści, anarchiści, borotbiści), usunięci albo ci, którzy dobrowolnie opuścili szeregi RKP(b), byli: oficerowie, właściciele przedsiębiorstw, posiadacze gruntów, przewodniczący i członkowie towarzystw akcjonariuszy itd. Wszyscy niepewni politycznie byli katalogowani według 13 tzw. zabarwień. Zatem w ewidencjach znajdowały się osoby na podstawie przynależności partyjnej czy też położenia społecznego, chociaż też z oznaczeniem „byli”.

W Zarządzie Ekonomicznym ewidencjonowano osoby na podstawie podejrzenia czy też próby popełnienia różnych rodzajów przestępstw, np. kontrrewolucji ekonomicznej lub przestępstw służbowych, według specjalnej kwalifikacji. Łącznie wyznaczono ich sześć. Wiedząc, które kategorie ludności podlegały obowiązkowej rejestracji w organach bezpieczeństwa państwowego, można przypuszczać, kto tym samym był wpisywany do ewidencji jako element ekonomicznie i politycznie niepewny.

W przypadku Oddziału Kontrwywiadowczego osoby, które odnotowywano w ewidencji, grupowano według politycznych przekonań (ukraińska kontrrewolucja, biała kontrrewolucja), pochodzenia społecznego (chłopska kontrrewolucja), cech narodowości (szpiegostwo polskie, rumuńskie, inne, kolonie cudzoziemskie), rodzaju przestępstw (dywersje, przejścia granic, bandytyzm polityczny itd.).

Łącznie w sprawozdaniach było 38 kategorii albo cech, na podstawie których w operacyjnych ewidencjach znalazły się osoby uznane za element politycznie niepewny: mienszewicy, anarchiści, lewicowi socjaliści-rewolucjoniści, prawicowi socjaliści-rewolucjoniści, lewicowi syjoniści, prawicowi syjoniści, EKRP i EKRSM, kadeci, daszniacy, trockiści i decyści, duchowieństwo i sekciarstwo, była carska administracja, byli ziemianie, prowokatorzy, ukraińska kontrrewolucja, ukraińska społeczność kontrrewolucyjna, biała kontrrewolucja, rosyjska społeczność kontrrewolucyjna, chłopska kontrrewolucja, szpiegostwo polskie, szpiegostwo rumuńskie, szpiegostwo różne, kolonie cudzoziemskie, dywersja, bandytyzm polityczny, bandytyzm kryminalny, przejście granicy, ekonomiczna kontrrewolucja, awarie, przestępstwa służbowo-wykroczeniowe, spekulacja i *aziotaż*, fałszerze pieniędzy, spekulacja walutą, kontrabanda, przestępstwa wojskowe, kradzież mienia państwowego, naruszenie regulaminu prowadzenia mobilizacji itd.⁷⁴

Wszystkie osoby, które znalazły się w ewidencji, dzieliły się na dwie kategorie: aktywni (albo aktyw) i pasywni. Do aktywu trafiały osoby, które z perspektywy służb specjalnych postrzegano jako społecznie niebezpieczne, mianowicie przejawiały jawną wrogość wobec istniejącego reżimu politycznego. W rzeczywistości większość z tych, których objęto ewidencją, nie przedstawiała otwartej niechęci do władzy sowieckiej. Mało

⁷⁴ *Ibidem*, k. 9.

tego, nawet szefowie organów GPU USRS uważali, że nie stanowią oni niebezpieczeństwa dla państwa. „Antysowiecki element pozostawiony samemu sobie zazwyczaj żadnej organizacji nie stwarza i nie występuje aktywnie przeciwko władzy sowieckiej, a ogranicza się tylko do wzburzenia, i z czasem nawet godzi się z istniejącym stanem” – podkreślał w marcu 1925 r. na wszechukraińskiej naradzie robotników kontrwywiadowczych oddziałów pomocnik naczelnika KRW J.F. Kryweć⁷⁵.

Pasywność osób uznanych za niezainteresowanych antysowiecką działalnością nie stała się dla nich gwarancją zdjecia z ewidencji operacyjnych.

Polityka społecznej kolektywizacji gospodarstw wiejskich, która rozpoczęła się pod koniec lat dwudziestych, dla organów bezpieczeństwa państwowego oznaczała ujawnienie kontrrewolucyjnego elementu na wsi, który sprzeciwiał się przymusowemu tworzeniu kółchozów. Podejrzani stawali się chłopi określani jako „kurkuli” i „podkurkulnicy” oraz wszyscy niezadowoleni z polityki ekonomicznej reżimu.

Na początku lat trzydziestych w celu poprawienia pracy organów bezpieczeństwa państwowego przeprowadzono reorganizację pododdziałów operacyjnych. Odpowiednio do decyzji Kolegium OGPU z 4 grudnia 1930 r. wydano Rozkaz OGPU nr 117/os. z 10 lutego 1932 r., zgodnie z którym WCR został przekształcony w Oddział Ewidencyjno-Statystyczny (OSW). W jego strukturze działały: 1. Wydział (ewidencja); 2. Wydział (sądowy); 3. Wydział (operacyjno-informacyjny), 4. Wydział (statystyczny); 5. Wydział (archiwum). Od czerwca 1932 r. utworzono dodatkowo 6. Wydział (kontroli sądowo-śledczej).

Ważną dla organizacji ewidencji operacyjnych osób politycznie niepewnych była Instrukcja w sprawie ewidencji i rozpracowania agenturalnego antysowieckich i kontrrewolucyjnych elementów według linii Oddziału Tajno-Politycznego z 1931 r. Obiekty ewidencji operacyjnych porównano z poprzednimi ewidencjami i dodano „uczestników kułacko-powstańczych i kułacko-terrorystycznych kontrrewolucyjnych organizacji i ugrupowań, a także wiejskich terrorystów-jedynaków, antysowiecki i kontrrewolucyjny element w indywidualnym i socjalistycznym sektorze wsi”. Ewidencji również podlegali kurkuli – zarówno ci, którzy byli już zesłani lub przesiedleni, jak i ci, których „nie rozkułaczono”⁷⁶. Dzięki instrukcji zaczęto stosować ujednoczone formy spraw ewidencji operacyjnej: sprawa agenturalna, sprawa-formularz i karta ewidencyjna.

Wszystkie kategorie osób, które podlegały ewidencji oraz rozpracowaniu jako „antysowiecki element kontrrewolucyjny”, według linii Oddziału Tajno-Politycznego podzielono na dwie kategorie oznaczone literami: „A” (główna ewidencja) i „B” (poprzednia pomocnicza ewidencja).

W ewidencji pod literą „A” znalazły się osoby, które prowadziły aktywną antysowiecką działalność (wg poprzedniej klasyfikacji – aktyw). Na poszczególne osoby („jedynaków”) prowadzono sprawy-formularze; na partie, organizacje, ugrupowania – sprawy agenturalne.

W ewidencji pod literą „B” znajdowały się osoby, o których dane na temat ich kontrrewolucyjnej działalności pojawiły się po raz pierwszy i wymagały dodatkowego sprawdzenia i potwierdzenia. Zakładano na nich karty, na których zaznaczano ich działania kontrrewolucyjne. Informacje na ten temat uzyskiwano drogą agenturalną. W czasie

⁷⁵ HDA SBU, f. 13, spr. 225, k. 21.

⁷⁶ A.I. Kołpakidi, *op. cit.*, s. 357.

sprawdzania zebranych danych karty te znajdowały się w roboczych sprawach tajnych współpracowników, od których pochodziła informacja. Jeśli działalność kontrrewolucyjna została potwierdzona, sprawdzane osoby przenoszono do głównego wykazu pod literę „A”.

Robotnicy, biedota, średniacy i kołchoźnicy widniejący w ewidencji pod literą „B”, którzy w ciągu roku nie przejawili antysowieckiej działalności, zdejmowani byli z ewidencji operacyjnych. W instrukcji wymieniono też inne przyczyny usunięcia z ewidencji operacyjnych „politycznie niepewnego elementu”: w przypadku ich zwerbowania przez organy bezpieczeństwa państwowego, pełnego zaprzeczenia informacjom na temat ich działalności kontrrewolucyjnej, które stały się przyczyną objęcia ewidencją, skazania, śmierci, ciężkiej formy inwalidztwa i stałego przebywania w placówkach leczniczych.

Podobne ewidencje prowadzone były przez wszystkie miejscowe organy bezpieczeństwa państwowego według linii pracy. Osoby, które objęto przez służby specjalne ewidencją operacyjną, stale znajdowały się pod obserwacją organów bezpieczeństwa państwowego, ich lojalność okresowo sprawdzano za pomocą metod agenturalnych. Bez pozwolenia organów bezpieczeństwa państwowego nie mogli podjąć pracy, wyjechać za granicę, zmienić nazwiska itd.

Wskutek prowadzenia różnych państwowych kampanii, np. walka z awariami na kolei, kampanie dostarczania żywności, realizacja decyzji plenum KC RKP(b), później WKP(b), w sprawie żywego inwentarza, osoby politycznie niepewne w pierwszej kolejności mogły być odsunięte od określonych (nawet mało odpowiedzialnych) stanowisk w wyznaczonych przedsiębiorstwach.

Podczas sprawdzania w czerwcu 1920 r. stanu osobowego składów artyleryjskich z dynamitem oraz składów z tworzywem łatwopalnym, które znajdowały się na terytorium Ukrainy i należały do Urzędu Wojskowego i Morskiego, komisje złożone z przedstawicieli okręgowych wojskowych komend mobilizacyjnych, komisji gubernialnych RKP(b) oraz gubernialnych komisji nadzwyczajnych wszystkich „niepewnych” zakwalifikowały do trzech kategorii.

Osoby, które przypisano do pierwszej kategorii, określano: „jako Polak; jako szkodliwy robotnik; oskarżony; jako syn moskiewskiego burżuaja; jako spekulant burżuazyjny i leń, który uchyła się od mobilizacji pracy; jako anarchista-syndykalista; jako kontrrewolucjonista ze środowiska duchownych, który mieszkał w guberni czarnomorskiej z denikinowcami; jako biały; jako kontrrewolucjonista i burżuj – specjalista techniczny; jako ludowy socjalista; jako osoba, która służyła w państwowej ochronie; jako oficer, który uciekł z czerwonej mobilizacji albo służył u Denikina; jako dezertor z 1919 r. od czerwonej mobilizacji; jako osoba, która podaje w ankietach sprzeczne informacje na swój temat i pozostała w Charkowie przy Denikinie; jako sabotażysta, awanturnik i szantażysta; jako lewicowy eserowiec; jako prawicowy esdek; jako sabotażysta i pijak, jako były właściciel fermy”.

Do drugiej kategorii trafiali pracownicy na podstawie następujących cech: „jako komunista, który był w CzK za niezłożenie sprawozdawczości; jako niezdolny do systematycznej ostrożnej pracy; jako leń; jako karierowicz; jako nieznany ze spraw artyleryjskich; jako osoba nieokreślona”⁷⁷.

⁷⁷ CDAHOU, f. 1, op. 20, spr. 326, k. 10v, 60.

W kwietniu 1929 r., w efekcie wcześniejszej tzw. sprawy szachtyńskiej⁷⁸, plenum KC WKP(b) przyjęło rozporządzenie o sprawdzeniu specjalnego składu przemysłu i transportu.

Niekiedy obawa przed zajęciem określonych stanowisk przez „element politycznie niepewny” przyjmowała poziom absurdu. Na przykład w Cyркуlarzu GPU USRS z 27 czerwca 1934 r. z powodu prowadzenia kampanii zbiorczej od miejscowych organów wymagano: „W celach profilaktyki w krótkim terminie sprawdzić skład osób, które blisko stykają się z urodzajem (magazynierów, księgowych, wagowych, stróżów, ładowaczy, furmanów, przyjmujących, osoby pracujące przy młockarniach i in[nych]), ujawniwszy i zwolniony z tych prac cały klasowo wrogi, politycznie niepewny i kryminalny element”⁷⁹.

Niemal jednocześnie (lipiec 1934 r.) odbyła się tzw. kampania żywego inwentarza, w ramach której wymagano „poważnej kontroli składu robotników obsługujących gospodarstwa hodowlane, którzy podjęli działania prowadzące do ujawnienia wrogich klasowo i niepewnych politycznie osób”⁸⁰. Od czerwca do sierpnia 1934 r. przypadły kampanie w sprawach: walki z awariami i chuligaństwem na kolei, kradzieżą *mercuzka*⁸¹, zakłóceniami obowiązujących cen detalicznych w handlu, sprawdzenia osób, które zajmowały wojskowe posady itd.⁸² Wskutek wszystkich tych kampanii miejscowe organy bezpieczeństwa państwowego miały zweryfikować podejrzane osoby i w efekcie usunąć je z pracy.

Podobne kampanie, prowadzone w sposób ciągły, obejmowały różne gałęzie gospodarki i aparat państwowy. Oczywiście jest zatem, że w takich okolicznościach umieszczenie w ewidencji operacyjnej wymagało wyszukania jedynie odpowiedniego pretekstu.

Podsumowując, do ewidencji operacyjnych w sowieckich organach bezpieczeństwa państwowego od samego początku ich istnienia trafiały osoby nie z przyczyn o charakterze kryminalnym, ale z powodu prawdopodobieństwa odrzucenia nowego reżimu politycznego. Z punktu widzenia przywódców bolszewickich takie osoby stanowiły potencjalne niebezpieczeństwo dla państwa. Przy wyznaczaniu osób niepewnych politycznie władza wychodziła przede wszystkim od informacji na temat pochodzenia społecznego, pozycji zawodowej oraz przynależności partyjnej danych osób.

Biorąc pod uwagę fakt, że przy tworzeniu podobnych ewidencji dość istotny był element subiektywizmu, na który bezpośrednio wpływała państwowa polityka kryminalna, w pole widzenia służb specjalnych trafiali nie tylko przywódcy czy aktywni działacze dawnych partii politycznych, białych ruchów i narodowych rządów lub charyzmatyczne osoby z innych sfer działalności socjalistycznej, lecz także często obiektami kontroli ze strony organów bezpieczeństwa państwowego stawali się (wskutek tych czy innych

⁷⁸ Pierwszy proces pokazowy 53 inżynierów i techników starej, przedrewolucyjnej generacji pracowników (w sprawie przechodził 1 tys. osób), którzy byli oskarżeni o ekonomiczną kontrewolucję na korzyść zagranicznych służb specjalnych oraz szkodnictwo (niszczenie sprzętu, powodowanie awarii i nieszczęśliwych wypadków), miał miejsce w 1921 r. Wszyscy oskarżeni pracowali w przedsiębiorstwach w okręgu szachtyńskim Donbasu, stąd nazwa – „sprawa szachtyńska”.

⁷⁹ HDA SBU, f. 9, spr. 667, k. 207v.

⁸⁰ *Ibidem*, k. 209.

⁸¹ Merczuk – podatek wyliczany na korzyść właściciela młyna, jako zapłata za przemiał; od 1930 r. zapłata za zmielenie zboża w krupy.

⁸² HDA SBU, f. 9, spr. 667, k. 205–206, 210, 214–215.

okoliczności) przeciętni obywatele, nawet z „klasowo bliskich warstw”. Jeśli dodać, że w 1920 r. zaczęto ewidencjonować osoby, które podejrzewano o popełnienie realnych przestępstw kryminalnych, to tym samym utworzono wszechogarniający system kontroli nad różnymi warstwami społecznymi. Pozwalało to władzy utrzymywać w ryzach cały naród i skutecznie nim manipulować.

Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy w Kijowie